

ТУРЕЦЬКЕ ПІДДАНСТВО ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА: УМОВИ ТА ЦЕРЕМОНІАЛ ЙОГО ВИЗНАННЯ

Вважається, що гетьман Петро Дорошенко (1665—1676) перейшов під османську протекцію влітку 1669 р. Так, у бераті від 1 червня 1669 р., що був вручений П. Дорошенкові 25 серпня під час Уманської козацької ради, султан оголосив про свою протекцію над П. Дорошенком, не вимагаючи сплати данини і обіцяючи захист за умови, що П. Дорошенко „лишатиметься непохитним на шляху своєї покори“¹. Султанська щедрість у вигляді відмови від данини (яку загалом вважали обов'язковою для немусульманських протегованих територій), а також те, що П. Дорошенко ніколи не брав участі в імперських воєнних кампаніях за межами України, призвели до тривалих історіографічних дискусій, наскільки незалежним був статус П. Дорошенка після прийняття османської протекції.

Разом з тим слід відзначити, що характер відносин Османської імперії з протегованими територіями не вкладався в єдину схему і різнився для різних країн та хронологічних періодів. Ці відносини, які в українській історіографії означаються як „васальні“ або „протеговані“, в англійській — як *tributary** та в турецькій — як *haraçlızâr*** термінологією, яку об'єднує сенс визнання ексклюзивної суверенної влади Османів — не цілком відповідали набору вимог, розробленому правовою школою Ханафі, чийм трактуванням ісламського права послуговувались в Османській імперії. Для одержання османської протекції до такого набору вимог мало входити *hutbe* (згадка імені султана в п'ятничній молитві) для мусульман, одна п'ята частина трофеїв, здобутих у священній війні, фіксовані податки (у тому числі військовою службою) незалежно від релігійної належності та данина для немусульман. Однак польський дослідник Даріуш Колодзейчик порівняв обов'язки державних утворів, які відносять до „протегованих“, та наочно продемонстрував, що часто вони відповідали вказаним вимогам лише частково. Так, низка мусульманських державних утворів, як-от Північний Ємен чи Хіджаз,

¹ Цит. за: Ostapchuk V. Cossack Ukraine in and out of Ottoman orbit, 1648—1681 // *The European tributary states of the Ottoman Empire in the sixteenth and seventeenth centuries* / Ed. by G. Kármán, L. Kunčević.— Leiden; Boston, 2013.— P. 142.

* Від *tribute* — данина.

** Від *haraç* — подушний або поземельний податок із завойованої території або ж подушна подать з немусульманських підданих в ісламських країнах.

лише виконували *hutbe*, а християнські республіки Рагуза і Венеція сплачували тільки данину². У той же час деякі частини Османської імперії, які вважалися інтегрованими до її складу, як-от курдські князівства, фактично користувалися таким же рівнем автономії, як і умовно „васальні“ Молдавія, Валахія чи Трансільванія³. Іншими словами, фактичний статус османських „протегованих“ державних утворів часто не вкладався в шаблони османських правових джерел, у той час як реальна практика їх взаємовідносин з Османською імперією була багатшою і складнішою, ніж умови, виражені канцелярською мовою імперських документів.

При аналізі дослідницьких коментарів з приводу протегованого статусу П. Дорошенка виглядає, що логіка окремих аргументів, а також отримані висновки значною мірою залежать від типу і походження використаних джерел. Перший шлях пролягає через студіювання переговорів про прийняття османської протекції П. Дорошенком і включає реконструкції інтенсивності й порядку посольств, виявлення особистостей посланників, аналіз дипломатичного листування та його відлуння в опосередкованих джерелах. У цьому разі дослідники використовують джерела, що вийшли з канцелярії гетьмана або ж з його оточення та часто були модифіковані під час перекладу польською чи російською мовами. Джерела цього стибу часто демонструють стратегії самопрезентації П. Дорошенка, включно з умовами, на яких він був готовий вести переговори про прийняття протекції. Саме такі документи переконали деяких істориків, що козацькі вимоги справді визначали характер відносин Гетьманату з Османською імперією. Другий спосіб оцінки нового статусу П. Дорошенка — це аналіз османських офіційних документів — дипломів і листів, які вписують Гетьманат у „добре захищені володіння“⁴, взоруючись на османські канцелярські та правові формули.

В обох випадках дослідник опиняється перед вибором перспективи сторони, яка надає, чи сторони, яка приймає протекцію. Водночас спроба звести разом обидві перспективи цілком виправдана. Матеріали кореспонденції між П. Дорошенком та Портою можуть істотно доповнити документи з формальним оголошенням про протекцію. Як відомо, до наших днів збереглося не так багато оригінальних документів, які засвідчують зв'язок між гетьманом та османськими достойниками, хоча розвідки Іллі Зайцева демонструють, що певна їх частина досі чекає, аби бути виявленою в архівах Стамбула⁵. Втім певну перспекти-

² Kołodziejczyk D. What is inside and what is outside? Tributary states in Ottoman politics // *The European tributary states of the Ottoman Empire...*— P. 429—430.

³ Там само.— P. 428.

⁴ Memâlik-i Mahrûse („добре захищені володіння“) — одна з назв, яку самі османці вживали на означення Османської імперії. Більше про самоназви, вживані в Османській імперії, див.: Wigen E. Ottoman concepts of Empire // *Contributions to the history of concepts...*— 2013.— N 8 (1).— P. 44—66, особливо P. 44—46.

⁵ Zajcev I. La politique Turque de Petro Doroŝenko: Documents du Fonds de Wojciech Bobowski à la BNF // *Cahiers du Monde Russe...*— 2009.— N 50/2—3.— P. 511—532; Зайцев И. В. Новые османские документы по истории московско-османско-украинских отношений в конце 60-х — начале 70-х гг. XVII века // *Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее Новое время: Сборник статей памяти академика Л. В. Черепнина / Отв. ред. В. Л. Янин, В. Д. Назаров.*— Москва, 2010.— С. 154—184.

ву можуть також дати документи малоросійських справ Посольського приказу РГАДА⁶. Очевидно, що робота з документами, перекладеними канцелярською мовою московського Посольського приказу, закладає серйозні ризики для можливих інтерпретацій. Однак ці документи, які досі не потрапляли в поле зору дослідників, можуть продемонструвати очікування обох сторін — Порти та Гетьманату — від своїх нових статусів протектора та протегованого. Разом з тим інтерпретація окремих елементів процедури надання і прийняття протекції шляхом їх зіставлення із церемоніальними практиками сусідніх протегованих християнських державних утворів — Молдавії, Валахії та Трансільванії — допоможе прояснити місце Гетьманату в територіальній ієрархії північних кордонів Османської імперії. При тому у теперішній розвідці ми обмежимося періодом до початку османського наступу на Річ Посполиту 1672 р.

Умови османської протекції над козацькою Україною

Відомо, що гетьман Правобережної України П. Дорошенко нав'язав перші контакти з Портою відразу після набуття гетьманського статусу. Зокрема, це підтверджується листом великого візира Кьюпрюлюзаде Фазила Агмеда-паші, написаному у квітні 1666 р., де той звертається до П. Дорошенка як до „підданого султана“, що, як припускає Микола Крикун, у даному разі було не більше як канцелярською риторичною фігурою⁷. Зокрема, у вказаному листі великий візир повідомляв П. Дорошенкові про призначення нового кримського хана Аділя-Гірея та про султанський наказ гетьманові бути у згоді з новим ханом⁸.

Втім дослідники сходяться на думці, що каталізатором для зближення П. Дорошенка і Порти стали переговори між Річчю Посполитою та Московським царством, які розпочалися в Андрусові у квітні 1666 р. та увінчалися укладенням перемир'я в січні 1667 р. Виглядає, що саме чутки про успішний перебіг переговорів в Андрусові, які досягли гетьмана в липні 1666 р., заохотили його до того, щоб нав'язати міцніший зв'язок з Портою. Згідно зі свідченнями різного авторства, саме дізнавшись про польсько-московські домовленості, П. Дорошенко постановив, „что ему быть с ханом в дружбе, а цесарю турскому в подданстве“⁹.

Водночас османці сприйняли новоукладений мир як спрямований проти Османської імперії. Так, глибоке незадоволення османців примиренням Речі Посполитої з Москвою засвідчено в османській хроніці Рашида, у якій, переповідаючи події 1667 р., процитовано лист султана до польського короля, де той закликав його розірвати стосунки з Москвою¹⁰. Як відомо, річпосполитське велике посольство Гієроніма Радзєйовського, яке перебувало в Османській імперії (в Едірне (Адріанополі), а

⁶ Российский государственный архив древних актов. Москва (далі — РГАДА. Москва), ф. 124 (Малороссийские дела), оп. 1 (1670), № 25.

⁷ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1999.— Т. ССХХХVIII.— С. 118.

⁸ Dorošenko D., Rurka J. Hejtman P. Dorošenko a jeho turecká politika // Časopis Národního Musea (Prague).— 1933.— N 1—2.— S. 9—10.

⁹ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 119.

¹⁰ Ostapchuk V. Cossack Ukraine in and out of Ottoman orbit, 1648—1681.— P. 140.

згодом у Стамбулі) з 18 червня по 19 серпня 1667 р., османці прийняли вкрай неприхильно. Крім каймакама (заступника великого візира на час його відсутності), посла не удостоїв аудієнції жоден із високих достойників, а згодом ціле посольство разом із супроводом перемістили до маленького та незручного помешкання, оточеного посиленою охороною, із заборороною будь-яких контактів¹¹.

На контрасті опосередковані джерела свідчать про те, що посольство гетьмана П. Дорошенка, яке досягло Стамбула 5 липня 1667 р., чекав цілком гостинний прийом. Зокрема, прихильний прийом Дорошенкових послів зазначив секретар Г. Радзейовського й автор його посольського звіту Францішек Висоцький. У цьому звіті він заздрісно відзначив, що козацьке посольство поселили ближче до султанового палацу, ніж польське, що воно було удостоєне аудієнції каймакама вже наступного дня після прибуття і що козацьким послам було презентовано розкішні кафтани „у незвичайний спосіб“. Ф. Висоцький підкреслив, що все це сталося „за pacificatią naszą z Moskwą“¹². Згідно з опосередкованими свідченнями, під час султанської аудієнції козацькі послы задекларували бажання гетьмана стати підданими й одержали у відповідь від Мегмеда IV: „Побудьте у відданості мені і будете мною захищені“¹³.

Лист султана, датований 7 липня 1667 р.¹⁴, розкриває найперший відомий комплекс умов, на яких султан визнавав П. Дорошенка за свого „підданого“¹⁵. По-перше, в листі зазначено, що „підданство“ П. Дорошенка було визначено ще раніше, а отже, П. Дорошенкові належить „по своєм обещанию слѣжить нам салтановѣ величествѣ вѣрою и правдою по нашей салтанова величества жалованной грамоте какова тебѣ дана наперед сего...“¹⁶. Очевидно, йдеться про невідомий досі дослідникам документ, наданий Дорошенковим послам або ще у квітні 1666 р., або ж під час імовірного посольства в листопаді 1666 р.¹⁷

По-друге, у листі вживається традиційна для домодерної дипломатії формула на означення союзництва: „дрѣзьям бити тебѣ дрѣгом, а недрѣгѣ недрѣгом...“¹⁸. Ця формула була характерною для різноманітних культур і цивілізацій, а початки її уживання сягають давніх часів¹⁹. В Османській імперії її звично вживали в угодах, у тому числі з протегованими правителями, як-от молдавським і волоським господарями. При

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zesp. Archiwum Koronne Warszawskie, dział Turecki, t. 455, N 765, s. 38—39.

¹² Там само.— S. 35.

¹³ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 119.

¹⁴ РГАДА. Москва, ф. 124. оп. 1 (1670), № 25, стб. 1—2.

¹⁵ Оскільки початок документа втрачено, ми не знаємо, в який спосіб султан звертався до П. Дорошенка навіть в інтерпретації тлумачів Посольського приказу. В наступних документах ці тлумачі означають статус П. Дорошенка терміном „холопство“ або „вечное холопство“, що, з огляду на особливості московської політичної риторики, очевидно, було для них єдиним способом означити підлеглий статус П. Дорошенка. Див.: Кіннан Е. Російські історичні міфи.— К., 2001.— С. 124—125.

¹⁶ РГАДА. Москва, ф. 124. оп. 1 (1670), № 25, стб. 1.

¹⁷ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 119.

¹⁸ РГАДА. Москва, ф. 124. оп. 1 (1670), № 25, стб. 1.

¹⁹ Григор'єва Т. Історія дипломатії від давнини до кінця XVIII ст.: Навчальний посібник.— К., 2015.— С. 22.

тому додержання цієї позірно формальної умови передбачало низку цілком конкретних обов'язків з боку протегованого володаря, а саме: не лише утримуватись від будь-яких ворожих актів проти султана та його підданих, але й брати участь в османських військових кампаніях, підтримувати управителів прикордонних територій імперії, а також збирати та доставляти відомості про здійснені чи плановані ворожі дії сусідських володарів проти султана²⁰. У цьому контексті цілком логічним виглядає очікування, висловлене у згаданому листі, що козаки служитимуть султанові військом: „ратных би людей тебѣ приготовит к нашему походѣ кѣды мы салтаново величество вперед изволили итти...“²¹ Нагадаємо, що 1667 р. саме тривала війна Османської імперії з республікою Венеція за Крит, а османське військо базувалося у Фракії. Тому можна припустити, що козацької допомоги очікували саме в ході цього конфлікту.

Аналогічно, вимога „а с кримским ханом быти тебѣ в дружбѣ и в советѣ[...]“²² цілком співвідносилась із практикою підтримки протегованими володарями як управителів прикордонних провінцій, так і інших протегованих володарів, серед яких кримський хан як потомок Чингізидів, очевидно, посідав особливе місце²³. Румунський історик Біорель Панайте вважає, що згадана підтримка протегованими володарями управителів провінцій (еялетів / віялетів) складалася в османську єдину регіональну захисну систему її північних кордонів і включала кримського хана, трансільванського князя, молдавського та волоцького господарів, а також управителів провінцій Румелія, Силістрія, Відинь, Акерман, Очаків, Бендер, Темешвар, Буда і Боснія²⁴. В нашому випадку передбачалося, що П. Дорошенко передусім узгоджуватиме свої дії саме з володарем Криму. Разом з тим очікування неперервного зв'язку з Портою, очевидно, з поточними новинами вкладалося у формулу: „и бѣде вперед нам салтановѣ величеством про службу вашу известно бѣдетъ...“

Нарешті, останньою і, виглядає, нагальною, а не традиційною, вимогою був контроль гетьмана над козацькими морськими походами: „а казаков на море не пущать и том би тебѣ учинить крепко заказ...“ Вірогідно, ця умова була спровокована попередніми походами Івана Сірка на Крим*. Додамо, що характер взаємин П. Дорошенка із І. Сірком і надалі залишатиметься важливою темою у листуванні, зокрема, з кримським ханом²⁵.

²⁰ Panait V. The Ottoman law of war and peace: the Ottoman Empire and tribute payers.— New York, 2000.— P. 386—387.

²¹ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 1.

²² Там само.

²³ Детальніше про двояке місце кримського хана в османській владній ієрархії див.: Галенко О. Студії над повідомленнями Хроніки Наїми з історії України // Історія Наїми / Пер. О. Галенко та О. Кульчинський.— К., 2016.— С. 237—240.

²⁴ Доповідь В. Панайте „Watching over the neighbouring provinces in the Ottoman Empire: the case of the Danubian principalities in the sixteenth and seventeenth centuries“ була виголошена на конференції „The place of the European tributary states on the periphery of the Ottoman Empire“ в Будапешті 29—30 травня 2015 р.

* Додамо, що ця умова, висловлена в султанському листі, не мала жодного практичного наслідку, оскільки вже восени 1667 р. І. Сірко здійснив переможний морський похід на османську Кафу.

²⁵ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 121.

В обмін султан обіцяв захищати територію, підконтрольну П. Дорошенкові: „и мы Украинѣ и города ваши велим оберегать чтоб они были в цѣлости, и о том к крымскомѣ ханѣ повелѣние наше послано бѣдет, и тебѣ б по сей нашей грамотѣ бити надежн[...о]“²⁶. Прикметно, що не уточнено, який саме зміст вкладено в термін „Украина и города ваши“.

Якщо у 1667 р. П. Дорошенко був єдиним гетьманом, який нав'язав контакти зі Стамбулом, і, більше того, на переконання Порти, вже „служив салтанову величеству“, то впродовж 1668 р. султана відвідали представники всіх трьох претендентів на гетьманську булаву — Петра Дорошенка, Івана Брюховецького та згодом Петра Суховія. Так, у січні 1668 р. гетьман Правобережної України П. Дорошенко та гетьман Лівобережної України І. Брюховецький відправили свої посольства до султана майже одночасно. Анонімний інформатор майбутнього короля Речі Посполитої Яна Собеського повідомляв, що посольство П. Дорошенка у складі тлумача Івана Васильковського та підписка Григорія Снітковського, яке досягло Порти в березні 1668 р., було прийнято прихильніше, ніж посольство І. Брюховецького у складі полковника Григорія Гамалії та канцеляриста Лаврентія Кашиперовича у травні того ж року²⁷. П. Суховій також відправив посольство до Стамбула з проханням про султанську протекцію у вересні 1668 р.²⁸ Інформатори з кола чернігівського архієпископа Лазаря Барановича повідомляли у Москві, що послы П. Суховія, як і послы двох попередніх козацьких очільників, були удостоєні султанової аудієнції, і П. Суховію обіцяно військову підтримку наступної весни²⁹. Однак після перемоги над І. Брюховецьким у червні 1668 р. та над П. Суховієм у січні 1669 р.³⁰ знову виглядало, що П. Дорошенко залишався єдиним перспективним партнером Османської імперії в Україні. Водночас прихильний прийом султаном такого парадного посольства від різних козацьких лідерів, які представляли різні частини України, підтверджує, що Порти прагнула якнайвиразніше продемонструвати своє незадоволення новоукладеним миром між Річчю Посполитою та Московією в Андрусіві.

Хоча на сьогодні дослідникам невідомий зміст доставлених чавушем Юсуфом листів, адресованих гетьманові П. Дорошенку як результату посольства І. Васильковського і Г. Снітковського, ми, однак, маємо змогу оцінити зміст умов, виставлених послам І. Брюховецького щодо надання йому султанської протекції.

Цей зміст розкривають два документи — лист султана Мегмеда IV, датований травнем 1668 р., та лист каймакама Кара Мустафи-паші, обидва надіслані з Адріанополя і доступні у московському перекладі³¹. Зокрема, у султановому листі зазначалось, що у відповідь на прохання

²⁶ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 1.

²⁷ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 121.

²⁸ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет.— К., 2011.— С. 181.

²⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1872.— Т. VII: 1657—1663, 1668—1669.— С. 154.

³⁰ Про подальше суперництво між П. Дорошенком і П. Суховієм 1669 р. див.: Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко...— С. 200—202, 207—211.

³¹ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 63—65, 103—105.

І. Брюховецького султан надає йому свою протекцію (приймає у підданство)³²: „[...] ты Брюховецкой прислал посланцовъ своихъ с листомъ к салтановъ величествъ ко мнѣ и тотъ листъ ъ посланцов твоих велѣл при-
нят честномъ везирю. И тотъ листъ переведен и к салтановъ величествъ по томъ твоємъ листъ докладывано, что ты бѣешь челом со всѣми запорожскими казаками ко мнѣ салтановъ величествъ в подданство под нѣшъ высококю салтанскюю рѣкю в холопи, и по твоємъ прошению и по листъ мнѣ салтановъ величествъ вѣдомо ѡчинилось, и ми по твоємъ челобитѣ пожаловали мѣстию своею велѣли быть в холопстве под нѣшею салтанова величества рѣкою, а которые под моею рѣкою салтанова величества подданные холопи в подданствѣ и тѣхъ людей никогда от неприятелей разорения никогда не бываѣт ни городам и людем и ни животинам, все бываѣтъ смирно и в целости...“³³

Якщо порівняти умови протекції, виставлені І. Брюховецькому, з тими, які були озвучені П. Дорошенку в липні 1667 р., можемо побачити, що в основних пунктах вони були подібними. Крім традиційної формули „бути другом — друзям і ворогом — ворогам“, у листах султана і каймакама повторюється умова контролювати козацькі морські походи: „своим казаком накрепко заказат чтоб они на море сѣдами не выходити“³⁴, „а казаком своим вели накрепко заказ ѡчинит чтоб на море стрѣгами не ходили...“³⁵ Повторення умов контролю за морськими походами вкотре свідчить про нагальність і важливість цієї проблеми для Порту.

В обмін султан обіцяв „по вашемъ прошению“ надати збройну допомогу („послать к вам ратных людей“). Причому уточнення, в який саме спосіб надаватиметься збройна допомога, підтверджує тезу В. Панайте про включення османських протегованих територій у своєрідну єдину захисну систему на північному кордоні Османської імперії: „о тѣхъ ратных людех посланъ от нас салтанова величества ѡказ к крымскомъ ханъ и к ѡкраинским городам к начальным людем...“³⁶

При тому першочергове відання українськими справами знову ж таки передавалося саме кримському ханові. Якщо 1667 р. від П. Дорошенка очікували безпосереднього зв'язку з Портою щодо поточних новин, то І. Брюховецький не просто мав „и с нимъ ханом в дрѣжбѣ б быть, чтоб промеж вами день от дни дрѣжба била“, але повідомляти новини саме кримському ханові: „а какие дела ѡ тебѣ бѣдѣт и о том присылати б посланцов своихъ с листами к крымскомъ ханъ“³⁷. Каймакам Кара Мустафа-паша підтвердив це очікування у більш прямий спосіб: „и о том салтаново величество ѡказаль отписат к честномъ и блгодатномъ к крымскомъ хановъ величествъ чтоб вас и города и деревни ваши оберегат, и противъ недрѣгов стоаля, и о всѣких вашихъ дѣлех салтаново величество ѡка-

³² Таким чином, виглядає, що опосередковані чутки про перебіг посольства, згідно з якими султан погодився прийняти І. Брюховецького під свою протекцію лише за умови, що московські воеводи залишать територію Лівобережжя, не відповідає дійсності. Див.: Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко...— С. 158.

³³ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 63.

³⁴ Там само.— Стб. 64.

³⁵ Там само.— Стб. 104.

³⁶ Там само.— Стб. 65.

³⁷ Там само.

зал ємѣ крымскомѣ ханѣ вѣдать“, „и вам по вашємѣ желанію и по челобитію крымскої хан и украинныхъ городовъ паши с ратными людьми помочи ѣчнѣт подават и салтанова величества ѣказ к ним послал“³⁸.

Цікаво, що і султан, і каймакам звертаються до І. Брюховецького як до „запорізького гетьмана“. Хоча, за словами каймакама Мустафи-паши, султан пообіцяв „вас и городаы и деревни ваши оберегат“³⁹, вони обидва не уточнюють, про які саме території йдеться, і, на відміну від листів до П. Дорошенка, ніде не вживають терміна „Україна“. Таким чином, можемо припустити, що, оголошуючи протекцію над І. Брюховецьким, Порті не йшлося про жоден конфлікт із наміром оголосити про свою протекцію і над П. Дорошенком, а згодом — також над П. Суховієм.

Разом з тим подібність умов, оголошених і П. Дорошенкові (в липні 1667 р.), і І. Брюховецькому (в травні 1668 р.), дає змогу нам оцінити основні очікування Порті від надання протекції українським гетьманам: убезпечення своєї території від козацьких морських походів. У той же час стурбованість річпосполитсько-московською угодою в Андрусові актуалізувалась як включення козацької України у систему захисту північних кордонів імперії. В той же час, якщо зауважити звільнення України від сплати данини, фокусуючись на потребі у військовій службі своїх нових підданих, та чутки щодо планів розмістити яничарські корпуси у стратегічно важливих українських містах, можна припустити, що від самого початку переговорів про протекцію Порта розглядала Україну як важливий плацдарм для наступу на Річ Посполиту чи на Москву, чи на обох, чий альянс вона настільки не схвалювала.

Тим часом найраніший відомий проект угоди про протекцію, який дає змогу оцінити, які очікування мала козацька сторона в особі гетьмана П. Дорошенка, датується липнем 1668 р. Московські інформатори повідомляли, що проект відправлено до Стамбула за посередництвом згадуваного османського чавуша Юсуфа, який відвідав гетьманську резиденцію в Чигирині після посольства І. Васильковського і Г. Снітковського. Цей проект наявний у двох перекладах: російському (який являє собою подвійний переклад з латинської і грецької мов) та італійському⁴⁰. Саме він міг бути схвалений київським митрополитом Йозефом Нембовичем-Тукальським, який відвідав козацьку раду у Чигирині ще у січні 1668 р.⁴¹ Відповідно, проект відображав інтереси як козацької, так і київської церковної еліти, і висвітлював кілька ключових тем: територіальні претензії гетьмана, обов'язки козаків в обмін на протекцію, повноваження гетьмана після одержання протекції, умови перебування військ султанових васалів на території України, релігійні питання та порядок дипломатичної комунікації.

Якщо переклад копії цього документа, що міститься в архіві Посольського приказу, точний, то П. Дорошенко претендував на юрисдикцію над дуже обширними територіями, окреслюючи простір між Пе-

³⁸ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 104.

³⁹ Там само.— Стб. 103.

⁴⁰ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 122.

⁴¹ Там само.— С. 119—120.

ремшилем і Самбором і на 20 миль далі за Київ, від Вісли й Немана й до Севська і Путивля*. Ба більше, наприкінці документа зазначалося, що якщо козаки завоюють якесь місто за допомогою османської армії, воно перейде під юрисдикцію гетьмана, і що в ньому не розміститимуться османські залоги⁴². Очевидно, окреслюючи кордони своїх майбутніх володінь, П. Дорошенко, за прикладом Богдана Хмельницького та Івана Виговського, заявляв свої права на спадщину Давньої Русі⁴³. Щоправда, порівняно з останніми він децю трансформував свій аргумент, твердячи не про те, що козаки належать до „стародавнього народу руського“, а це, відповідно, легітимізує їхнє право на давньоруську спадщину, а що, навпаки, мешканці руських територій „всі є козаки“⁴⁴. При тому П. Дорошенко очікував, що для одержання контролю над цими територіями султан мобілізує не лише імперську армію, але й війська кримських, черкаських, ногайських та буджацьких татар. Відповідно, передбачалося, що султан не укладатиме угод з „ворогами“, що їм належали землі, які слід було „повернути“ під владу гетьмана,— Москвою та Річчю Посполитою⁴⁵.

П. Дорошенко хотів убезпечити жителів „казацького рода“ від полону, а українські території від того, щоб церкви перетворювали на мечеті. У судових справах, де фігурували б і козаки, і турки, П. Дорошенко резервував за козаками право, щоб їх судила лише старшина⁴⁶.

Навзаєм П. Дорошенко зобов'язувався „вевати со всяким неприятелем повелителства твоего“ за умови, що козаки не сплачуватимуть данину та вільно обиратимуть гетьмана. Особлива важливість права на вільне обрання гетьмана підкреслюється тим, що цю умову в документі повторено двічі. Демонструючи свою турботу про грецьких церковних ієрархів у Константинополі, П. Дорошенко очікував від султана, що той забезпечить захист „праведному патріарху“ Мефодію (1668—1671)⁴⁷. Нарешті, П. Дорошенко вимагав, щоб у комунікації з Чигирином султан видавав документи руською або грецькою мовами та щоб султанові послі послугоувалися „руським діалектом“⁴⁸.

Загалом план П. Дорошенка виглядає як вкрай амбітний проект, який повністю суперечив чуткам, котрі ширилися раніше, що П. Дорошенко готовий сплачувати данину, „как Волоский князь платит“ в обмін на османську протекцію⁴⁹. Саме цей проект переконав деяких істориків у тому, що П. Дорошенко „вів себе як сильний і незалежний

* Сьогодні м. Севськ у Брянській області (Російська Федерація) та м. Путивль у Сумській області (Україна).

⁴² Акты ЮЗР.— Санкт-Петербург, 1873.— Т. VIII: 1668—1669, 1648—1657.— С. 219—220.

⁴³ 1667 р. П. Дорошенко висунув подібні вимоги і під час переговорів про прийняття протекції московського царя. Див.: Кочегаров К. Древнерусское прошлое в политических концепциях украинской элиты второй половины XVII века // Славяноведение (Москва).— 2015.— № 2.— С. 19—41.

⁴⁴ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 219.

⁴⁵ Там само.— С. 120.

⁴⁶ Там само.— С. 218.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.— Т. VII.— С. 31.

партнер, котрий диктував свої умови іншій стороні⁵⁰, та у тому, що саме він ліг в основу пізнішої угоди між султаном Мегмедом IV та гетьманом П. Дорошенком⁵¹.

За свідченнями інформаторів Посольського приказу, вже у вересні 1668 р. османський чавуш, якого вони називають Гачабаши*, привіз П. Дорошенкові лист із контрпропозиціями султана, який начебто погодився скасувати данину для козаків, але натомість вимагав розміщення двох однотисячних яничарських корпусів — одного в Чигирині, а другого — в стратегічно важливій Кодацькій фортеці. Інформатори також заявляли, що П. Дорошенко намагався домовитись, щоб яничарів було розміщено лише на Кодаку, не в Чигирині. Ба більше, повідомлялось, що наступне посольство від П. Дорошенка, надіслане до султана у вересні 1668 р. і очолюване Лукашем Бускевичем, повернулося із султанською вимогою розмістити яничарські корпуси „у багатьох містах“⁵².

Зважаючи на природу джерел, які подають таку інформацію, досить важко зробити висновок, чи розміщення османських військових залог в Україні справді було на порядку денному під час обговорення умов надання П. Дорошенкові османської протекції. Оскільки ні ці, ні інші джерела не свідчать, що вказана умова будь-коли обговорювалася під час козацьких рад, які скликали перед прибуттям османських послів, такі свідчення могли бути і результатом стратегії чернігівського єпископа Л. Барановича, який перебував в опозиції як до П. Дорошенка, так і до кийівського митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, який фактично схвалив прийняття османської протекції. Саме Л. Баранович відзначений як відправник більшості посланців до Москви, які й повідомили про можливе розміщення османських військ в Україні.

У будь-якому разі, чутки про планування розміщення яничарських корпусів в Україні як частини умов надання султанської протекції могли мати вплив, навіть незважаючи на ступінь їх достовірності. Зокрема, вже сам факт їх поширення може стати основою припущення, чому хан раптово відкликав свою підтримку гетьманові П. Дорошенку влітку 1668 р., натомість підтримавши „альтернативного гетьмана“ П. Суховія. Причини цієї різкої зміни достатньо важко зрозуміти з часто цитованого уривка листа калги-султана Крим-Гірея до польного коронного гетьмана Дмитра Єжи Вишневецького від 23 листопада 1668 р. про те, що до такого кроку їх змусило „шалберство П. Дорошенка“⁵³. Втім дослідники припускають, що кримський хан не міг втратити завершення переговорів П. Дорошенка про прийняття османської протекції, оскільки це зменшило б власний вплив хана в регіоні⁵⁴. Од-

⁵⁰ Флоря Б. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе (1667—1671 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.— Москва, 1998.— Часть 2.— С. 87; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко...— С. 171.

⁵¹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко...— С. 197.

* Олександр Галенко вважає, що йдеться не про власне ім'я, а про прізвисько, похідне від посадового титулу — Насі Ваї — проводир прочан на прощу до Мекки та Медини.

⁵² Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 103, 153—154.

⁵³ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр.— К., 2003.— С. 196.

⁵⁴ Флоря Б. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе...— С. 88; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко...— С. 172—173.

нак, зважаючи на те, що, як впливає з султанового листа до П. Дорошенка⁵⁵, переговори про прийняття гетьманом османської протекції не були для хана секретом щонайменше з липня 1667 р., ця теза потребує докладнішої аргументації. Натомість розміщення османських залог на території України виразно маркувало б її як безпосередні султанські володіння, безвідносно до риторичних формул, уживаних для описання її статусу щодо Османської імперії. Для кримського хана як османського васала це повністю відрізало б шлях до здійснення набігів на цю територію з метою вибирання ясиру.

Відзначимо, що, незважаючи на інтенсивний обмін посольствами між Стамбулом та Чигирином упродовж 1667–1668 рр., які начебто мали на меті обговорення умов надання та, відповідно, прийняття султанської протекції, сліди цих переговорів та цитованих проектів важко знайти в імперському офіційному документі, виданому 1 червня 1669 р. та врученому П. Дорошенкові під час Уманської козацької ради 25 серпня того ж року.

Так, у бераті від 1 червня 1669 р., оригінал якого зберігається у РГАДА⁵⁶, султан оголосив свою протекцію над П. Дорошенком, визнаючи його юрисдикцію над трьома регіонами — *sarı Katiş* (запорожцями), *Varabaş* (лівобережними козаками) та *Potkal* (правобережними козаками)⁵⁷ як над санджаком⁵⁸ без сплати данини за умови, що П. Дорошенко „лишатиметься непохитним на шляху своєї покори“⁵⁹. Окреслення конкретної території юрисдикції, яка хоч і не збігалася із цитованим планом зразка липня 1668 р., цілком вписувалася в амбіції П. Дорошенка встановити свою гетьманську владу „над усією Україною“. Відповідно, П. Дорошенко зобов'язувався „обороняти і захищати свою країну, і зберігати і охороняти населення; він має забезпечувати належні дії і міри у [своїх] провінціях і утримувати порядок і дисципліну між трьома [названими] козацькими народами і за нагоди [воєнної] кампанії [...] він має прибути у призначене місце зі своєю армією в порядку і бойовому строю“⁶⁰.

⁵⁵ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 1—2.

⁵⁶ Там само.— Ф. 89 (сношення России с Турцией), оп. 2, № 36. Оригінал документа потрапив до Москви 1676 р. разом із османськими владними інсигніями, переданими П. Дорошенкові під Уманню.

Два переклади цих документів з неточних копій, які надіслали до Москви Михайло Ханенко 1669 р. і Петро Дорошенко 1676 р., опубліковані в: Акты ЮЗР.— Санкт-Петербург, 1887.— Т. IX: 1668—1672.— С. 173—174; Там само.— Санкт-Петербург, 1882.— Т. XII: 1675—1676.— С. 758—759. Перший з цих перекладів датований 1 травня 1080 (1669) р., другий — 1 березня (маарам) 1080 р. Насправді перший місяць ісламського календаря (*muharrem*) 1080 р. хіджри відповідає червню 1669 р. за григоріанським календарем. Справді, означений берат датований червнем 1669 р. Крім того, існує османська канцелярська копія документа, досі не прокоментована фахівцями щодо ідентичності оригіналу: *Vaşbakanlık Arşivi [Istanbul].— İbulemin Hariciye* 52.

⁵⁷ Про ідентифікацію цих термінів див.: Pritsak O. *Daserstetürkisch-ukrainische Bündnis // Oriens.*— 1953.— N 6.— S. 280—285.

⁵⁸ Санджак — „прапор“/провінція, що входила до складу еялету / бейлербеїліка. Цим та іншими визначеннями, поданими у тексті та примітках, завдячуємо глосарію, уміщеному у: Хроніки Наїми з історії України.— С. 264—268.

⁵⁹ Цит. за: Ostapchuk V. *Cossack Ukraine in and out of Ottoman orbit, 1648—1681.*— P. 142.

⁶⁰ Там само.

Д. Колодзейчик відзначив, що тип документа (*berat* чи *menşur*) від 1 червня 1669 р., надісланого П. Дорошенкові, визначав статус П. Дорошенка як еквівалентний статусу господарів Молдавії та Валахії⁶¹. Подібним чином, проаналізувавши елькаби, вживані в османській кореспонденції, О. Галенко прирівнює статус козацької України до Молдавії, Валахії та Трансільванії, відзначаючи, що османці мали козацьких гетьманів за незалежних, але несuverенних правителів, які стояли в імперській владній ієрархії близько до санджакбеїв⁶². Цьому сприяє також формулювання, ужите в оригінальному документі, про те, що султан умістив П. Дорошенка „серед всієї сукупності підданих моєї звичайної милости — Валахії, Молдавії та інших“⁶³.

Отже, головним завданням П. Дорошенка було збереження належного порядку на вірній території та військовий обов'язок. Впадає у вічі особлива роль кримського хана як політика в „охороні“ України, постійно наголошувана у подальшому листуванні османських достойників із гетьманом. Крім уже цитованих нами документів, у листі каймакама, датованому 15 червня 1670 р., читаємо, що в разі непокори частини козацького війська П. Дорошенкові він має звертатись по допомогу саме до хана: „которые казаки бѣдѣ под твоим началством ѣчинятца тебѣ непослѣшны и тебѣ б о том писать и призывать кримского хана, и тѣх своевольных людей казаков ѣнимають и смиряють чтоб били тебѣ послѣшны, а с кримским ханом быти б тебѣ в совѣте и о всяких дѣлах ссылатис почастѣ...“⁶⁴ Нагадаємо, що на той час хан Аділь-Гірей все ще підтримував П. Суховія, а стосунки між Чигирином і Бахчисараєм залишались вкрай напруженими. Тобто, по суті, візир залишав у сфері відповідальності П. Дорошенка налагодити і підтримувати стосунки з Кримом. Підкреслимо, що характерною тут є не вимога зближення з Кримом, який і до того був як традиційним союзником, так і традиційним противником українських гетьманів, а те, що П. Дорошенко як османський підданий мав першою справою шукати допомоги не у свого безпосереднього протектора, а у визначеного ним для цієї ролі васала.

Друга постійна тема в цій кореспонденції,— це вимога чимчастіше надсилати козацьких посланців з повідомленнями про поточні політичні події, як-от читаємо: „ваша слѣжба вперед от дне до дне возвышена бѣдет, выше прежнихъ гетманов и честна, а о чем тебѣ битъ челомъ и ты б присылал кого годно чтоб безприсылки небыло...“⁶⁵ чи „сѣть в послѣшаний, и чтѣ дѣятца в вашем родѣ, дабы есте к Сердаим пашѣ, такъ ж и к намъ о всемъ вѣдомо ѣчинили, вѣрности твоей прилѣжно жедаемъ...“⁶⁶ Такі запити мали цілком практичний сенс, оскільки, як відомо, П. Дорошенко підтримував зв'язок з усіма трьома потенційними покровителями

⁶¹ Kołodziejczyk D. Tertium Non Datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці козацької держави // Гадяцька унія 1658 року / За ред. П. Соханя.— К., 2008.— С. 72—73.

⁶² Галенко О. Коментар про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ (Київ).— 1997.— № 1—2.— С. 219.

⁶³ Цит. за: Ostapchuk V. Cossack Ukraine in and out of Ottoman orbit, 1648—1681.— P. 142.

⁶⁴ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 7.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.— Стб. 121.

(султаном, царем і королем). Очевидно, саме сумніви у вірності П. Дорошенка були причиною вимог доводити свою лояльність шляхом постійного зв'язку зі Стамбулом і Бахчисараєм, постачаючи новини, та публічно демонструвати свій намір залишатися під османським захистом.

Поза тим, статус санджака, яким означалася територія України, підпорядкована П. Дорошенкові, не мав консолідованого смислового значення стосовно ступеня суверенітету гетьмана: його міг мати як управитель умовно суверенної території, так і управитель територій, що входила до „добре захищених володінь“. А отже, згідно з документальними свідченнями, статус козацької України як протегованої території виглядав досить розмито.

Процедура надання та прийняття протекції

Досліджуючи процедуру переходу гетьмана П. Дорошенка під османську протекцію, важливо брати до уваги не лише процедуру надання, але і процедуру прийняття османської протекції. З погляду Османської імперії, протеговані нею європейські державні утвори вписувалися в імперську владну ієрархію. Однак з погляду самих протегованих територій вони також залишалися частиною місцевої системи лояльностей і у такий спосіб належали до двох різних „міжнародних спільнот“⁶⁷ з різними традиціями розуміння правил та значення протекції.

Процедура оголошення протекції в Османській імперії не була уніфікована. В будь-якому разі, з точки зору османської традиції, надання імперського диплома та передання владних інсигній, зокрема, булави, бунчука та хоругви, які П. Дорошенко публічно прийняв під час Уманської козацької ради (серпень 1669 р.), завершували процедуру надання протекції. Однак, з козацької точки зору, прийняття османської протекції все ще мало бути фіналізоване одностайною ухвалою репрезентативної козацької ради та складанням присяги.

Виглядає, що в османському імперському палаці були добре ознайомлені з процедурою прийняття протекції, яка була б легітимною в очах козацького загалу. Так, у листах, надісланих до П. Дорошенка і прийнятих гетьманом під час Корсунської козацької ради, досить детально прописано, в який саме спосіб П. Дорошенко має оголосити про свій статус протегованого володаря.

Зокрема, у листі султана Мегмеда IV, датованому груднем 1668 р., зазначено, що у відповідь на прохання П. Дорошенка „о санжаках, о бунчуку, о знамені“, він, султан, „пожаловал вас тїми санжаки, и вамъ былъ ъ нас салтанова величества подъ высокѣю рѣкою в холопстве слѣжитъ вѣрно и правдою...“ Крім того, султан повідомляв, що надсилає гетьманові „доброї золотной кафтан“ та відзначив, як саме такий дарунок належить прийняти: „И какъ к тебѣ тотъ Мѣстофа наше госѣдарское жалованье привезетъ и отдастъ тебѣ, и тебѣ б то м[оє?] салтанова величества жалованье приниать с великою честью и вздѣвать на себѣ...“⁶⁸

⁶⁷ Kunčević L. Janus-face dsovereignty: The international status of the Ragusan Republic in the Early Modern Period // The European tributary states...— P. 119—121.

⁶⁸ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 3—4.

При тому каймакам Кара Мустафа-паша дав набагато детальніші інструкції стосовно процедури визнання османської протекції⁶⁹. По-перше, каймакам наголосив на потребі публічної церемонії при одержанні подарунків: „при отбираньи того подарка и листовъ радость 8чини стрелбою пшечною и р8чною, дла того чтоб сторонние ваши вороги 8вѣдомивса о такои салтанскои милости, вам і всемъ войск8 запорожском8 обавленнои милости“⁷⁰. По-друге, він продемонстрував розуміння щодо досягнення згоди в козацькому середовищі стосовно визнання султана протектором: „а за прибытием нашего посла, 8чините рад8, на которой радѣ чтоб были заднепрпные и запорожцы и на чем все войско поволит, и каковы голоса б8дѣтъ, и с тоеж рады при нашем послѣ паки своих к салтан8 и к нам о всемъ о томъ вѣдомо чиня присылайте, а какъ единоголасно б8дѣте, і всѣ згодно с присагою на желательство 8чиненною пришлете, все 8 салтана милостиво одержите, чего ниб8дь от него требовати б8дѣте“⁷¹.

Після прибуття султанських послів перед початком Корсунської козацької ради, якій присвячене спеціальне дослідження Миколи Крикуна, П. Дорошенко справді влаштував триденний бенкет та „чинил стрелб8 и пшек и из мелкова р8жья“⁷². Гетьман також публічно одягнув на себе „кафтан і золотоголову ферязь, підшиту білою телятиною“, які були надіслані йому в подарунок від султана,— в такий спосіб він символічно визнав зверхність османської влади⁷³. Розвідка Лілії Бережної роз'яснює наші сумніви в тому, що в козацькому середовищі добре розуміли значення церемонії публічного одягання дарованого верхнього одягу⁷⁴.

Разом з тим особливості дарованого кафтана (в Корсуні) та наданих османських інсигній (в Умані) повертають нас до дискусії про місце П. Дорошенка у владній ієрархії Османської імперії. Пригадаймо, що особливості документів (тип документа та вживані в кореспонденції елькаби), наданих П. Дорошенку на управління територією як санджакком, дали змогу дослідникам розмістити їх поруч з князем Трансільванії та господарями Молдавії і Валахії. Втім угорський дослідник Янош Сабо зазначає, що трансільванські князі одержували санджак, який пасував бейлербею* (не санджакбею), і церемоніальний одяг не типу кафтан, а „карапіше“, підшитий соболями, який також пасував управителю в гідності бейлербея⁷⁵. Габор Карман, аналізуючи контакти

⁶⁹ РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25, стб. 116—118. Хоча переклад листа недатований, змістові маркери, як-от повідомлення про згаданого у султановому листі Мустафу-агу та подарований султаном кафтан („Посылает к вам в посольстве М8стаф8 аг8 салтан8, и с нимъ к вамъ войск8 запорожского гетман8, вознамение свое8 к вамъ войск8 запорожском8 млсти в подаркѣ кафтанѣ дарить“) впевають у тому, що лист надіслано одночасно з цитованим листом султана Мегмеда IV від грудня 1668 р.

⁷⁰ Там само.— Стб. 117.

⁷¹ Там само.— Стб. 118.

⁷² Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137; Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 125.

⁷³ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 131.

⁷⁴ Бережна Л. Дари Мазепи. Культура подарунків українських гетьманів у системі дипломатичної комунікації другої половини XVII століття // Київська Академія.— К., 2014—2015.— Вип. 12.— С. 228.

* Бейлербей (бей над бєями) — управитель провинції (єялету / віялету).

⁷⁵ Szabo J. The insignia of the princes of Transylvania // Turkish flowers: studies on Ottoman art in Hungary / Ed. by I. Gerelyes.— Budapest, 2005.— P. 131—132.

трансільванських князів із будайськими пашами (бейлербеями), також дійшов висновку, що в османській владній ієрархії трансільванські князі займали не нижчу від бейлербея позицію⁷⁶. Крім того, Я. Сабо зазначає, що молдавським господарям традиційно надсилали два бунчуки, які також пасували бейлербеям⁷⁷, на відміну від санджакбейів, котрим (як П. Дорошенкові) надсилали один бунчук. Ба більше, Я. Сабо твердить, що, згідно з османськими джерелами, трансільванські князі стояли у владній ієрархії Османської імперії вище, ніж господарі Молдавії і Валахії⁷⁸. Таким чином, наявні свідчення щодо передачі османських владних інсигній піддають сумніву паритетну позицію гетьмана П. Дорошенка стосовно трансільванського князя Міхая I Апафі (1661–1690), молдавського господаря Георгія IV Дуки (1668–1672) та волооського господаря Антонія I Попешті (1669–1672) у владній ієрархії Османської імперії.

Друге питання, наскільки легітимним було визнання османської протекції з точки зору козацького загалу, а надто всіх трьох козацьких спільнот, означених у султанському бераті. Передбачалося, що згадана каймакамом потреба в одностайній ухвалі козацькою радою мала б бути задоволена ще в Корсуні у березні 1669 р. Анонімний польський автор „Меморіалу“ (який міг бути очевидцем з числа членів польського посольства, також присутнього на раді)⁷⁹ пригадував, що П. Дорошенко запитав у козацького товариства: „Як ви мені даєте цей клейнод Війська Запорозького, то я зараз зичу бачити [...] при кому бажаєте зоставати: чи при дідичних панах своїх? чи при Москві? Чи при турчині?“ У відповідь всі заволали: „Ані під своїми панами, ані під Москвою, але повністю піддаємося Турчині“⁸⁰.

Однак, якщо у своєму дипломі султан визнав П. Дорошенка гетьманом „усієї України“, включно з Правобережжям, Лівобережжям та Запорізькою Січчю, сумнівно, що „вся Україна“ підтвердила своє бажання визнати султана своїм протектором. Незважаючи на те, що у листі до великого візира Кьюпрюлюзаде Фазила Азмеда-паші відразу після Корсунської ради П. Дорошенко поспішив запевнити султана про її належний перебіг, „на которой Радѣ были 8сѣ полковники, старшина и чернь Войска Запорозкого з го[ро]довъ обоихъ сторон Днѣпра“⁸¹, насправді відомо, що рада була набагато менш репрезентативною. Наявні джерела свідчать, що цю раду не відвідав жоден лівобережний полковник і не більш як 20 представників лівобережної старшини. Для контрасту, правобережні полки були представлені понад 500 представниками старшини. Однак навіть Правобережжя не було представлене всіма полковниками, серед яких бракувало таких визначних імен, як Іван Сір-

⁷⁶ Kármán G. Ein Handkuss für den Pascha? Siebenbürgische Gesandte in Ofen // Zeitschrift für Historische Forschung.— Beiheft 52.— Interkulturelle Ritualpraxis in der Vormoderne: Diplomatische Interaktion an den ostlichen Grenzen der Furstengesellschaft / Hrsg. von C. Garnier, C. Vogel.— Berlin, 2016.— S. 147—152.

⁷⁷ Szabo J. The insignia of the princes of Transylvania.— P. 134.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 143.

⁸⁰ Там само.— С. 131, 144.

⁸¹ Оригінальний лист, датований 12 березня 1669 р., який, найвірогідніше, був перехоплений у Польщі і, відповідно, ніколи не досяг адресата, опублікований у: Там само.— С. 146—147.

ко, Остап Гоголь та Стефан Щербина. Щодо представників Запоріжжя, то ситуація була ще більш невтішною: джерела свідчать, що незадовго до ради до П. Дорошенка прибуло близько 70 запорожців, однак у раді взяли участь не більше 11 з них⁸². Відтак, оптимістичні свідчення П. Дорошенка щодо репрезентативності Корсунської козацької ради досі не знайшли підтвердження в інших джерелах. Ба більше, нагадаємо, що Дорошенкові політичні опоненти звинувачували його саме у прийнятті османської протекції без належної ради. Так, у серпні 1669 р. новий суперник П. Дорошенка за гетьманську владу Михайло Ханенко писав: „выправляючи себе вечное гетманство без изволения и совета всех нас, так сее стороны как и тое стороны полковников подписав руку турецькому салтану, добиваючись панства, в подданство, так как Волохи и Мутьяня живут, Украйну поддал“⁸³.

Поза тим існують інтригуючі контрастні повідомлення щодо того, чи П. Дорошенко разом із старшиною складав присягу султанові під час Корсунської ради. Виглядає, що хоча козаки публічно підтвердили своє бажання прийняти протекцію Мегмеда IV, вони не фіналізували процедуру складання присяги⁸⁴. Показово, що на Корсунській раді були присутні й представники польського короля Яна III Собеського, який оголосив про намір короля надіслати гетьманські владні інсигнії П. Дорошенку. Ба більше, під час згаданої ради було обрано козацьких послів до короля, які мали прояснити статус козацької України в межах Речі Посполитої⁸⁵.

Можна припустити, що саме така незавершена, з точки зору козаків, процедура прийняття османської протекції давала змогу П. Дорошенкові бути досить гнучким, визначаючи свій статус стосовно султана у своїй кореспонденції. Як зауважив М. Крикун, коментуючи свої взаємини із султаном, П. Дорошенко намагався уникати терміна „підданство“, заміняючи його нейтральнішим „опіка“⁸⁶. Зокрема, у листі до великого візира, надісланого відразу після Корсунської козацької ради, П. Дорошенко висловив свою вдячність за те, що султан там милостиво прийняв його послів і, „принявши в шпеклѸ боронити постановил“⁸⁷.

Очевидно, якщо П. Дорошенко виявляв обережність, добираючи слова у листах до Порти безпосередньо після козацької ради, де він разом із іншими козаками публічно оголосив, що вони „піддаються турчину“, то він був набагато обережнішим, пишучи до інших адресатів. Як відомо, П. Дорошенко послідовно заперечував те, що став підданим султана після Корсунської козацької ради⁸⁸. Його посол Лукаш Бускевич, який начебто завершив переговори про османську протекцію над козацькою Україною, висловив це заперечення у найвиразніший спосіб. У своєму часто цитованому листі від 18 квітня 1669 р. він заявив:

⁸² Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 127—128.

⁸³ Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 43; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко...— С. 211.

⁸⁴ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 134—135.

⁸⁵ Там само.— С. 136.

⁸⁶ Там само.— С. 135.

⁸⁷ Там само.— С. 146.

⁸⁸ Там само.— С. 135.

„[...] домышляюсь, что многих посольство мое в Турки побунтовало, разумеючи, что с подданством туды его милость пан гетман послал меня [...] токмо не даждь Бог, чтобы мы так неразумительно слепым спешением в турецкое иго шеи свои отдали“⁸⁹.

Аналогічно, немає доказів, що присягу складено й під час Уманської козацької ради, де П. Дорошенко прийняв османські владні інсигнії. Ба більше, окремі джерела демонструють, що в 1670-х роках козацька старшина все ще не мала певності у її статусі щодо Османської імперії, так само як і інформатори, що намагалися прояснити цю ситуацію перед своїми патронами. Так, польський інформатор з Акермана Вацлав Камінський писав, що у червні 1670 р. від гетьмана П. Дорошенка до Стамбула прибуло посольство, яке прихильно прийняв каймакам. При тому каймакам начебто пообіцяв всіляку допомогу татарського війська, якщо тільки козаки стануть підданими султана⁹⁰.

Існує ще одна подія, на яку дослідники іноді вказують як на завершальну в плані прийняття османської протекції над козацькою Україною, а саме козацька рада, скликана між листопадом і груднем 1670 р. Утім, вказуючи на ці дати, вони передусім покликаються не на оригінальні джерела, а на судження класиків — Дмитра Дорошенка та Яна Рипки. Так, Д. Дорошенко повідомляє, що, за свідченнями втікача сотника Тарасовського, П. Дорошенко зібрав на раду полковників у листопаді 1670 р., і вони ухвалили рішення піддатися султанові⁹¹. Однак польський король Міхал Корибут Вишневецький у своєму універсалі, виданому в січні 1671 р., посиляючись на свідчення того ж Тарасовського, заявив, що він добре поінформований про перебіг справ в Україні і що він знає, що П. Дорошенко скликав раду в грудні 1670 р., де закликав „піддатися турчину“⁹². Очевидно, заклик „піддатися турчину“ не дорівнював ухвалі старшинської ради з цього приводу. Аналогічно, у своїй колективній праці Д. Дорошенко і Я. Рипка дійшли висновку про те, що у листопаді 1670 р. козацька старшина затвердила османську протекцію над Україною⁹³. Втім джерело містить ремарку лише про те, що „в листопаді 1670 р. рада старшини у П. Дорошенка обговорює підданство Туреччині“⁹⁴. В будь-якому разі, вказані джерела нашттовують на думку, що козацька старшина не вважала процедуру прийняття протекції фіналізованою після козацьких рад у Корсуні і в Умані. Водночас перебіг цих рад виявляє виразний контраст із Переяславською радою, на якій Богдан Хмельницький разом зі старшиною склав присягу перед представниками царя Олексія Михайловича⁹⁵. Іншими словами, наявні

⁸⁹ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 153.

⁹⁰ Czamańska I. Czy wojna z Turcją była nieunikniona? Poselstwo Kazimierza Wysokiego do Turcji w latach 1670—1672 // Kwartalnik Historyczny.— Warszawa, 1985.— Т. 92.— S. 778.

⁹¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 322.

⁹² AGAD w Warszawie, Libri Legationum 25, s. 193 v.

⁹³ Dorošenko D., Rypka J. Hejtman P. Dorošenko a jeho turecká politika.— S. 32—33.

⁹⁴ Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права.— К., 1929.— Т. 6.— С. 462.

⁹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. П. С. Сохань (голова) та ін.— К., 1997.— Т. IX.— С. 741.

джерела свідчать про те, що, згідно з османськими традиціями, П. Дорошенко визнав протекцію султана Мегмеда IV, однак, згідно з козацькими традиціями, його статус залишався не вповні визначеним.

Оскільки наразі невідомі его-документи, які б розкривали реальні наміри П. Дорошенка, можна запропонувати різні інтерпретації його стратегії щодо Османської імперії. По-перше, можливо, що П. Дорошенко використовував зближення зі султаном тільки як розмінну монету під час переговорів про протекцію з московським царем і польським королем задля одержання кращих умов від одного з них. По-друге, можна припустити, що П. Дорошенко розглядав можливість прийняття якогось подвійного протекторату⁹⁶. Третім варіантом може бути те, що П. Дорошенко тримав свої опції відкритими, аби приєднатися до сторони, яка виявиться найпотужнішим протектором.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що, відповідно до османських традицій, процедура прийняття П. Дорошенка до „добре захищених володінь“ була завершена виданням імперського берату та передачею П. Дорошенкові символічного кафтана та османських владних інсигній. Втім з козацької перспективи вона так і не була фіналізована, оскільки Корсунська рада, де козаки „одногolosно“ підтвердили своє бажання прийняти османську протекцію, не була репрезентативною. Крім того, ні Корсунська, ні Уманська козацькі ради не завершилися складанням присяги новому протекторові. Відтак, османські достойники декларували підданство П. Дорошенка принаймні з липня 1667 р., тоді як П. Дорошенко і козацька старшина не виявляли певності у цьому і наприкінці 1670 р. Зі свого боку, гетьман П. Дорошенко послідовно уникав визнання, що він став підданим султана, використовуючи невизначені формулювання при описі його відносин із Портою після 1669 р. Такий стан справ, по-перше, підводить нас до очевидної різниці у правових культурах Османської імперії та козацької України, що робить безсенсовними дискусії, чи насправді П. Дорошенко був „залежним“ або „незалежним“ володарем після прийняття османської протекції. В османській правовій традиції не було поняття „незалежний васал“. У той же час де-факто П. Дорошенко поводився як незалежний володар, не перестаючи контактувати з низкою потенційних протекторів і не зважаючи на обіцянки вірності султанові. Його ж справжня роль у відносинах з Османською імперією оприявилась лише після того, як мусила вийти зі сценою дипломатичної площини під час наступу османської армії на Річ Посполиту 1672 р.

* * *

Далі подаємо 11 документів з малоросійських справ Посольського приказу РГАДА. Москва. Документи, серед яких переклади листів султана Мегмеда IV, каймакама Кара Мустафи-паші, кримського хана Селіма-Гірея, гетьмана Петра Дорошенка, головного перекладача Порти Нікусіоса Панагіотіса, публікуються вперше. При тому збережено графічне окреслення літер а, л, 8, е, ь, ъ, ё, џ, вивисні позначено

⁹⁶ Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.— К., 2003.— Вип. 3.— С. 197.

курсивом, паєрик та літеру і в кінці слова передано як й. Збережено графічне окреслення е та у; у квадратних дужках позначено пропущені або скорочені слова.

Тетяна ГРИГОР'ЄВА

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Лист без початку від султана Мегмеда IV до гетьмана Петра Дорошенка від 7 липня 1667 р., в якому він висловлює умови, на яких гетьман має йому „служити“ за деякою попередньою домовленістю

Стб. 1. [Документ без початку]

...рѣскѣ в подданство, а вѣрнаѣ и радѣтелнаѣ ваша слѣжба намѣ извѣстна. И для вѣрнаѣ вашеѣ подданства и по желанию нашемѣ а по нашемѣ салтанова величества ѣказѣ и по жалованной грамотѣ, холопѣ нашемѣ крымскомѣ ханѣ в вашѣ Украинѣ и к городам войною ходит не велѣли, и там би по своемѣ обещанию слѣжить нам салтановѣ величествѣ¹ вѣрою и правдою по нашеѣ салтанова величества жалованной грамотѣ какова тебѣ дана наперед сего, а[...]шей² сторонѣ дрѣзьям бити тебѣ дрѣгом, а недрѣгѣ недрѣгом, а казаков на море не пѣщать и том би тебѣ ѣчинити крѣпко заказ, а с крымским ханом бити тебѣ в дрѣжбѣ и в совѣт[...] а присланных ваших с нашим салтанова величества ѣказомѣ отпѣстили к вам незадержав, а ратных би людей тебѣ приготавит к нашемѣ походѣ кѣды мы салтаново величество впрѣд изволили итти, // стб. 2: и бѣде впрѣд нам салтановѣ величествѣ про слѣжбѣ вашѣ извѣстно бѣдетъ и мы Украинѣ и города ваши велим оберегать чтоб они были в цѣлости, и о том к крымскомѣ ханѣ повелѣние наше послано бѣдет, и тебѣ б по сей нашеѣ грамотѣ бити надежн[...о]. Писана в Димстокеполе³ лѣта 1078м годѣ мѣца магарамѣ 15г числа⁴.

[Нижче іншим почерком і чорнилом:] „томѣ нне 7й год“.

¹ Султан Мегмед IV (1648—1687).

² Мабуть, було „а в вашей“.

³ Ймовірно, околиці (поле — переклад sahra (тур.) — відкритий простір довкола великого міста) міста Дімотика у Східній Фракії, контрольовані османцями з XIV ст. (сьогодні місто Дідімотихо на території сучасної Греції). 1667 р. османське військо саме концентрувалося у Фракії під час війни за о. Крит між Османською імперією та Республікою Венеція (1666—1669). Ідентифікацією цієї території завдячуємо Олександрові Галенку.

⁴ 7 липня 1667 р. Тут і далі дати наведено за григоріанським календарем.

[Через певний пропуск:] „Листъ Мѣстафы паши⁵ писан к Дорошенкѣ из Демитокапола о томъ же слово в слово что и тѣрской салтан писалъ с тѣми ж посланци с Михаилом⁶ вишей сего писанным“ //

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 2

Лист від султана Мегмеда IV до гетьмана Петра Дорошенка, датований груднем 1668 р., в якому він оголошує про прийняття П. Дорошенка „в холопство“ та про те, що надсилає йому кафтан

// стб. 3: перевод с тѣрского писма каков писал тѣрской салтанъ к Петрѣ Дорошенкѣ.

В начале написано золотом, салтанъ Магометъ салтана Ибраимов сынъ⁷.

В месиеве законе почтенномъ во Исусове законе избранномъ запорожскомъ гетманъ Петрѣ Дорошенкѣ, от насъ от великого госѣдаря над госѣдари госѣдаря повелѣние тебѣ то бѣди вѣдомо что ты прислал к намъ посланников своих Лѣкаша Исковского⁸, да Григорья Белогороцкого⁹ с листом своимъ и тот твой листъ велѣли принять и перевести, и ближние везири меня докладывали, и мнѣ потомъ твоимъ писмѣмъ вѣдомо, и что вы были челом мнѣ салтановъ величествѣ о санжаках, о бѣнчукѣ, о знамени¹⁰. И я по вашемъ прошению милостию своею пожаловал вас тѣми санжаки, и вамъ быѣ ѣ нас салтанова величества под высокѣю рѣкою в холопстве слѣжит вѣрно и правдою, да мы ж салтаново величество пожаловали тебѣ милостию своею послали к тебѣ з ближнимъ своимъ человѣкомъ с Мѣстафою агою¹¹ доброй золотной // стб. 4: кафтан. И какъ к тебѣ том Мѣстафа наше госѣдарское жалованье привезет и отдасть тебѣ, и тебѣ б то м[ое?] салтанова величества жалованье принять с великою честью и вздѣвать на себѣ, а какъ Мѣстафа ага холоп нашъ назад возвратитца и тебѣ б с нимъ о всяких дѣлах писать и приказать, а я салтаново величество по желанию вашемъ все исполню, и вам быть в холопстве ѣ нас постоянно. Писан в городе Бегшарѣ¹², от Магомета пророка нашего 1079м годѣ томъ ннѣ 7й год, мсца резѣпа¹³, а по рѣски авгѣста¹⁴.

⁵ Великий адмирал (1666—1670) і каймакам (заступник великого візира) Кара Мустафа-паша, майбутній великий візир (1676—1683).

⁶ Михайло Раткевич-Портянка.

⁷ Див. приміт. 1.

⁸ Генеральний писар Лукаш Бускевич.

⁹ Уманський полковник Григорій Білогруд.

¹⁰ „Знамя“ (прапор), тож саме санджаку.

¹¹ Мустафа-ага Селім. Див.: Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 124, приміт. 55.

¹² Ймовірно, місто Бечкерек (сьогодні місто Зренянін у сучасній Сербії). Разом з тим відомо, що між жовтнем 1668 і листопадом 1669 р. султанська резиденція була в Лариссі (Фесалія, Греція). Див.: Murphey R. Exploring Ottoman sovereignty: tradition, image and practice in the Ottoman imperial household, 1400—1800.— London; New York, 2008.— P. 214.

¹³ Грудень 1668 р.

¹⁴ „Резѣп“ (rajab) — восьмий місяць ісламського календаря. Очевидно, в документі перекладений як „август“ (серпень), орієнтуючись на восьмий місяць юліанського календаря.

// стб. 5: В листѣ Мѣстафы паши¹⁵ к Дорошенкѣ писано о бѣнчюке и о санжаках слово в слово какова жалованная грамота тѣрского салтана емѣ Дорошенкѣ дана //

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 3

Лист від султана Мегмеда IV до гетьмана Петра Дорошенка, датований 4 червня 1670 р., в якому султан оголошує про свій наказ кримському ханові Аділю-Гірею виступити на допомогу П. Дорошенкові та нагадує безперервно надсилати посланців з поточними новинами

Стб. 6: вѣ 4й грамотѣ. После титлы. Писал ты к нам салтановѣ величествѣ и прислал листѣ с присланным своимѣ съ Бѣваном, и тот листѣ принали везирѣ з ближними нашими людьми и перевели, и нас салтанова величества докладывали, а о чѣм в том вашем листѣ писано и о том мнѣ извѣстно что ты по желанию своимѣ ѣчинилсѣ ѣ нас в подданстве слѣжить нам вѣрою и правдою, а что ты бил челом нам салтановѣ величествѣ о цѣлости Украины и городов своих, и мы салтаново величество о том к честномѣ нашемѣ холопѣ к крымскомѣ ханѣ Адил Гирѣю¹⁶ писали с великим подкреплением чтоб он в вашѣ Украинѣ к городам войною не ходил и никог не посылал, а был он с вами в дрѣжбе и от всяких неприятелей вашѣ // стб. 7: Украинѣ оберегалѣ, а которые казаки бѣдѣчие под твоим началом ѣчинатѣ тебѣ непослѣшны и тебѣ б о том писать и призывать крымского хана, и тѣх своевольных людей казаков ѣнимать и смирать чтоб били тебѣ послѣшны, а с крымским ханом быти б тебѣ в совѣте и о всяких дѣлах ссылатис по частѣ, а ваша слѣжба вперед от дне до дне возвышена бѣдет, выше прежних гетманов и честна, а о чѣм тебѣ битѣ челомѣ и ты б присылал кого годно чтоб безприсылки не било, и сей нашѣ ѣказ держати ѣ себя вѣрно крѣпко.

Писано в Андрианополѣ лѣта от Магамета 1081г годѣ мѣца Мѣхарамы 15г числа¹⁷, [далѣ пропуск у рядок] томѣ ннѣ 7й год.

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 4

Лист гетьмана Петра Дорошенка до кримського калги Девлет-Гірея від 2 жовтня 1670 р., в якому гетьман нагадує йому про обіцянку надіслати військову допомогу і повідомляє про наступ московського та лівобережного козацького війська

Стб. 8: В полскомѣ листѣ Петра Дорошенка к Девлетѣ Гирѣю¹⁸ салтанѣ написано,

¹⁵ Кара Мустафа-паша. Див. приміт. 5.

¹⁶ Кримський хан Аділь-Гірей (1666—1671).

¹⁷ 4 червня 1670 р.

¹⁸ Калга султан Девлет-Гірей, племінник правлячого хана Аділя-Гірея (див. приміт. 16).

Доброго от Гсда Бга здоровья и счастливого пребывания твоей салтанской млсти ѿпотреблати желаю, отходиш твоа салтанская млсть от нас словом своим салтанским обще з Дедеш агою¹⁹, и приобещали есте за 15 дней а наидалее за 20 войско з запасы ко мнѣ прислати, которого обещания ѿже 40 дней прошло, а не токмо войска, но и никакова вѣдома от вашей салтанской млсти не имѣю, наиснѣиший хан его млсть родител вашей салтанской млсти²⁰ развѣмѣа что ваша салтанская млсть здѣ при мнѣ пребиваешъ, пишет ко мнѣ и к твоей салтанской млсти, и тѣ листи к твоей салтанской млсти отсылаю, и вѣдомо чиню что даже до самого Чигирина неприятели все обладѣли москали, и барабаши²¹ обоими сторонами Днепра на меня войною нашедчи все города с людьми на свою сторонѣ перегнали. А Гланицкого²² войско все огнем п[ож]гли [?], и ѿже с обоих сторон // стб. 9: ко мнѣ зближились. В такомъ времени пребиваю, что скорее смерти нѣжели живота надѣюсь, а за тѣ присагѣ мнѣ и войскѣ от панства крымского даннѣю бѣдетъ нас высочайший Бгъ всехъ сѣдिति, и виноватого наказывати, занеже вси есми смертны, предаюс любви и есмь, твоей салтанской млсти всякого добра желателнымъ приятелем и слѣгою

Петръ Дорошенко гетман войска Запорожского ис Чигирина октября 2г дня 1670г годѣ.

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 5

Лист гетьмана Петра Дорошенка до великого вѣзира Кьопрюлю Фазила Агмеда Мустафи-паші від 10 серпня 1672 р., в якому гетьман пише про свою вірність султанові та про підготовку до з'єднання з османським військовим табором

Стб. 10: Перевод с латинского письма с списка каковъ писал Дорошенко к везиру²³.

От Бга вышнаго, многолѣтного здравия, блгополѣчного счастья и бесчисленных над всеми неприятели цесарского наиснѣйшаго величества побѣд достѣпати и одерживати ѿсердно со всем войскомъ запорожскимъ желаю, не толко на повелѣние наиснѣйшаго и наисчастливого цесарского величества, но из должности аки вѣрный со всемъ войскомъ запорожскимъ слѣга бѣдѣчи на ѿслѣги наиснѣйшей Оттоманской Порты готов, оставлена в великихъ опаствахъ неприятелскихъ от всюдѣ настѣпающих отчина наша Украина, оставив жены, дѣти, домъ и рѣхлад нашѣ днемъ и ночью с великою бѣдою пѣших казаковъ спешимъ к цесарскомѣ обозѣ, да-

¹⁹ Дедеш-ага неодноразово виконував функції кримського посла до Речі Посполитої, зокрема, у вересні 1666 р. Див.: Мицик Ю. Регести з документів „татарського відділу“ Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI—XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі.— К., 2002.— Вип. 2.— С. 318.

²⁰ Очевидно, не батько Девлета-Гірея, Фатіг-Гірей, а його дядько — правлячий хан Аділь-Гірей.

²¹ Лівобережні козаки.

²² Григорій Гуляницький.

²³ Кьопрюлю Фазил Агмед-паша (1661—1676).

би есмь и ѱслѳги наши с нижайшимъ челобитемъ нааснѳйшемъ цесарскомъ величествѳ отдали, и целовать // стб. 11: непобѳдимѳю цесарскѳю рѳкѳ достойни сталиса, да оговариваютъ мена и мою непремѳннѳю вѳрѳ какъ хто хочетъ а со всѳмъ войскомъ какъ одиножды дал слово свое, такъ его отменить до конца живота моего никогда в мысли не имѳю, и всегда и на малой ѳказ нааснѳйшаго величества скорые ѳслѳги мои и всего войска запорожского отдавать готовъ есмь, а зѳло скорымъ тако пришествленѳ моимъ с войскомъ запорожскимъ извѳствѳемъ высокости твоей врѳчаюс отческой любви и всегда есмь всякихъ блѳжелательнѳ и слѳга,

Петръ Дорошенко гетманъ войска запорожского,

Писал в обозѳ под местечкомъ Солоповцами авгѳста въ 10 дн 1672 г. //

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 6

Лист великого драгомана Нікусіоса Панагіотіса до гетьмана Петра Дорошенка від 12 серпня 1672 р. стосовно очікуваного виступу П. Дорошенка без булави з подальшою припискою про відкладення часу виступу

Стб. 12: в двѳ листкахъ латынского писма Панакоты²⁴,

Понеже хан сегодня не имѳлъ болши 400т татар и то без знамен и без трѳб, и тебѳ потомъ ж надобно 400 члвкѳ имѳть междѳ которыми твои началные могѳтъ и дрѳзья быть и бѳлавы би с тобою не било таково везирской приказ.

В дрѳгом листкѳ,

Приказал мнѳ везиръ отписать к тебѳ чтоб ты сего дни с татароми не поднималса, а ко мнѳ би прислал ближнаго своего для розговорѳ, потомъ что вчерашнаѳ двѳма переменилась, в салтанскомъ обозѳ авгѳста во 12дн 1672г годѳ //

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 7

Лист султана Мегмеда IV до лівобережного гетьмана Івана Брюховецького від травня 1668 р., в якому султан задовольняє прохання І. Брюховецького про протекцію та оголошує її умови

Стб. 63: Перевод с тѳрского листа с писма каков писал тѳрской салтанъ Магаметъ Ибраимов сынъ²⁵ к запорожскомъ гетманѳ к Иванѳ Брюховецкомѳ,

В начале написано, салтан Магомет Ибраимов сынъ великий велможный и храбрый над годдари и госѳдарь всей вселѳнной, в месіѳеве законе почтенномѳ во Исѳсове законѳ избранномѳ, а что ты Брюховецкой прислал

²⁴ Великий драгоман (головний перекладач) Нікусіос Панагіотіс (1661—1673).

²⁵ Султан Мегмед IV.

посланцовъ своихъ с листомъ к салтановъ величествъ ко мнѣ и тотъ листъ ъ посланцов твоихъ велѣл принятъ честномъ везиру. И тотъ листъ переведен и к салтановъ величествъ по томъ твоємъ листъ докладывано, что ти бѣеши челом со всѣми запорожскими казаками ко мнѣ салтановъ величествъ в подданство под нѣшъ высокѣю салтанскѣю рѣкою в холопи, и по твоємъ прошенію и по листъ мнѣ салтановъ величествъ вѣдомо ѡчинилось, и ми по твоємъ // стб. 64: челобитѣе пожаловали мѣстию своею велѣли быти в холопствѣ под нѣшею салтанова величества рѣкою, а которые под моею рѣкою салтанова величества подданные холопи в подданствѣ и тѣхъ людей никогда отъ неприятелей разоренія никогда не бываетъ ни городамъ и людямъ и ни животинамъ, все бываетъ смирно и в целости, а кои крымскаго государства и ѡкраинные мои города блговѣрномъ честномъ вѣрномъ холопѣ моємъ ханѣ и тѣ города ѡкраинные емѣ велено отъ неприятелей оберегатъ, и тебѣ б по своеѣ челобити по томъ ж быти крѣпко надежно в подданство, и о чемъ бѣде ѡчнешь о какихъ дѣлахъ с подданнымъ нашимъ холопомъ ханомъ ссылатца, противъ прежнихъ иныхъ гетмановъ запорожскихъ быти в вѣрности, а противъ недрѣговъ нашихъ недрѣгомъ бити, а с дрѣгомъ нашимъ дрѣжити, такъ ж своимъ казакомъ накрепко заказатъ чтобъ они на морѣ сѣдами не выходити, а какъ ѡчнете в вѣрномъ холопствѣ ѡ насъ быти, никакова ни отъ кого разоренія не бѣдетъ // стб. 65: да по вашемъ прошенію чтобъ послать к вамъ ратныхъ людей, и о тѣхъ ратныхъ людехъ посланъ отъ насъ салтанова величества ѡказъ к крымскомъ ханѣ и к ѡкраинскимъ городамъ к начальнымъ людямъ²⁶, и вамъ би Иванъ Брюховецкомъ с казаками по своей вѣрѣ намъ салтановъ величествъ в вѣрности быти противъ прежнихъ запорожскихъ гетмановъ, какъ и подданные холопи наши бивали по томъ ж в вѣрности а какіе дела ѡ тебѣ бѣдѣт и о томъ присылати б посланцовъ своихъ с листами к крымскомъ ханѣ, и с нимъ ханомъ в дрѣжбѣ б быти, чтобъ промежъ вами день отъ дни дрѣжба била, а подъ нашею б салтанова величества высокою рѣкою в подданствѣ быти Брюховецкомъ в вѣрности, и в тишинѣ.

Писано во Адрианополе 10782 годѣ мѣца зилскаде²⁷, в послѣднихъ дняхъ, а по рѣски генварь²⁸,

а тотъ листъ присланъ в прошломъ во 176мъ годѣ²⁹. //

стб. 66: да тѣхъ ж вышеписанныхъ тѣрскаго салтана и крымскаго хана и везиревъ ихъ и пашей и бей грамоты и листы и стати писаны к Дорошенкѣ бесъ чиселъ и в которыхъ годѣхъ и мѣсцехъ того в тѣхъ писмахъ не писано. //

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 8

Недатований лист від каймакама Кара Мустафи-паші до лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, в якому повідомляє, що султан

²⁶ Вірогідно, йдеться про управителів османських прикордонних провінцій, як-от бейлербеїв Очакова і Буджака.

²⁷ Травень 1668 р. Місяць „зилскаде“ (zilkade) — одинадцятий місяць ісламського календаря.

²⁸ Незрозуміло, чому перекладач перевів одинадцятий місяць ісламського календаря у „генварь“ за юліанським календарем.

²⁹ 7176 р. за візантійським календарем відповідає 1668 р. за григоріанським календарем.

прихильно поставився до прохання прийняти І. Брюховецького у підданство та подати йому військову допомогу

Стб. 103: Перевод с турского письма каков писал турской Мвстофа паша³⁰ к гетману к Ивану Брюховецкому.

В начале написано. Раб Мвстофа паша в Моисееве законе почтенном в Исусове законе избранном запорожском гетману Ивану Брюховецкому поздравление, а после поздравления, бди тебе в домо великии гсдрь высококостной и храброи и велможной гсдрь наш салтаново величество в твоег посланника листь принял и велел перевест и что было написано о твоих дѣлах и мы салтанов величество докладовали и били челом, что ты желаешь со всеми казаками быт в подданстве в ншого салтанова величества под его высокою ркою в холопстве и чтоб по бшем челобитю и по желанию для бережения послат к вам ратных людей против неприятели ваших. И он великий и велможный гсдрь ншь салтаново величество велел вась принят под свою высокю рку // стб. 104: и служит вам салтанов величество в вчном холопстве втрою и правдою, а за ваш служб что вы пожелали служить салтанов величество, и о том салтаново величество вказал отписат к честном и блгодатном к крымском ханов величество чтоб вас и города и деревни ваши оберегат, и против недрогов стоалт, и о всяких ваших дѣлах салтаново величество вказал ем крымском хану вдат, и вам бы быть против прежних гетманов которые наперед сего служили салтанов величество дргом его дрго, а недргом его недргом быт, а казаком своим вели накрепко заказ вчинит чтоб на море стрѣгами не ходили, а бде по его великого гсдра храбраго и велможного и страховитого его салтанова величества вказ вшыписанного вчете и быт в послвшании и вам по вашем желанию и по челобитю крымской хан и краинных городов паша с ратными людьми помочи вчнт подават и салтанова величества вказ к ним послал, и вам бы [пропск пврядка] от себя посылал почаст) // стб. 105: и быт с ними в држбе и в совете и вы бдете в цѣлости и в сохранении под его салтановою высокою ркою.

Писан листь в Андрианеполе.

В печати на том листу написано раб Бжеи Мвстофа паша. //

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 9

Недатований лист (очевидно, 1672 р.) одного з османських воєначальників Мегмеда-паші до гетьмана Петра Дорошенка, в якому він повідомляє про успішне просування бейлербея Хусейна-паші Україною та його належний прийом

Стб. 106: Перевод с листа Махмета паша³¹ да гетмана Дорошенка писанного.

³⁰ Кара Мустафа-паша. Див. приміт. 5.

³¹ Ймовірно, Саїд Мегмед-паша, великий адмірал Порти.

Приятелю нѣмѣ гсднѣ Петрѣ Дорошенкѣ гетманѣ войска запорожско-го добраго желаю здравия. Везирь Усеинъ паша³² вышедчи ис Каменца, какъ черезъ вашѣ шелъ землю, вездѣ честно принимали его, и чего надобно было вездѣ за денги продавати по городамъ невозбрали за что зѣло блгодарствемъ млсти твоей. Самъ млсть твою вѣдаешъ, коль есть силнии салтанъ гсдрь и вѣшь млствыи, и кто емѣ желателно и вѣрно слѣжитъ то всегда великю от него полѣчити имѣетъ млсть. Мы же какъ Бгъ дастъ приѣдемъ и вырази́мъ какъ сказати предъ самимъ наиснѣйшимъ салтаномъ и предъ великимъ везиремъ приатство млсти твоей, что вѣрно при насъ стоишь, и такю имѣемъ надеждѣ что всѣ вкѣпе на веснѣ бѣдемъ. И за // стб. 107: нѣмѣ дрѣжбѣ бѣдешъ намъ блгодарствовават, ибо то подлинно что всакомѣ вѣрномѣ своемѣ пособствѣетъ Бог. При томъ кланяюся.

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 10

Недатований лист каймакама Мустафи-паші до гетьмана Петра Дорошенка, в якому він дає настанови про прийом султанових дарунків та про скликання козацької ради для затвердження османської протекції

Стб. 116: В листѣ Мѣстафы паши Каймакана³³ писанѣ к Петрѣ Дорошенкѣ.

Мѣстафа паша Каймаканъ намѣстникъ салтанова величества гетманѣ войска запорожского желаю добраго здоровья, всемѣ войскѣ и людемъ посполитымъ, что подъ твою властью всакого добра желаю, чрезъ пословъ вашихъ листы намъ отданы отъ васъ, всакое приатство отобрали есмѣ, и о чемъ насъ жедали, и то все предъ салтановымъ величествомъ ваше прошение имѣнно обавилъ есмо, которои всакое дѣло что вы в писмахъ писали о отозвании с приатствомъ, все отъ васъ любовно приае, требѣетъ дабы слава была вашимъ постоянствомъ сохранена, а бѣде такъ бѣдетъ и впрямъ ѣже пребывати бѣдете подъ оберегательствомъ ево салтановы милости, обещае такъ, что земля ваша бѣдетъ тихомирна, и хто бы на васъ имѣлъ злодѣшлати, или воинѣ подымати, хотя с которые // стб. 117: ни есть тамошние страны, и противъ таковыхъ вашихъ неприателѣи, не токмо войскѣ своихъ вамъ пѣскати и посылати велитъ, но всѣми землями которые подъ его гсддарствомъ обретаются, на вороговъ вашихъ в помочъ вамъ силы свои обратити обещае. Посылае к вамъ в посолстве Мѣстафѣ агѣ³⁴ салтанъ, и с нимъ к вамъ войскѣ запорожского гетманѣ, вознаменіе своеѣ к вамъ войскѣ запорожскомѣ млсти в подарке кафтанъ даритъ. И тотъ ты гетманѣ запорожскіи приателю нашѣ с листами салтанскими и с моими приими любовно, и при отбираньи того подарка и листовъ радость ѣчини стрелбою пѣшечною и рѣчною, для того чтобъ сторонние ваши вороги ѣвѣдомився о такои салтанскои милости, вамъ і всемѣ войскѣ запорожскомѣ обавленнои милости, а с того самого что обращеніе есть на вашихъ неприателѣи толико

³² Бейлербей Силістрійського еялету Хуссейн-паша.

³³ Кара Мустафа-паша. Див. приміт. 5.

³⁴ Вірогідно, Мустафа-ага Селім, османський посол до гетьмана Петра Дорошенка в лютому—березні 1669 р.

великих со всѣх земель силъ от салтана обнадѣженных, страх себѣ взявъ // стб. 118: перестали вашей земли зла мыслити, и на васъ враждебствовать, а за прибытием нашего посла, ѡчините радѣ, на которой радѣ чтоб были заднепране и запорожцы и на чем все войско поволят, и какъ вы голосы бѣдѣте, и с тоѣж рады при нашем послѣ паки своих к салтанѣ и к нам о всемъ о томъ вѣдомо чина присылайте, а какъ единогласно бѣдете, і всѣ згодно с присагою на желателство ѡчиненною пришлете, все ѡ салтана милостиво одержите, чего нибѣдѣ от него требовати бѣдете, такъ ж вѣдомо есть что калга салтанъ какъ ходил на заднепріе и к вам посылал чтоб ты с ним слѣчился вмѣсте, а что ты с войском не пошел к немѣ, для каковаго опасенія, или для каких причинъ иных такъ ѡчинилось, и о том о всемъ выписавъ подлинно салтановѣ величествѣ и ко мнѣ подлиннѣю присылайте вѣдомость.

А ѡ сего белорѣскаго списка годѣ и мѣца и числа ненаписанѣ³⁵.

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

№ 11

Недатований лист кримського хана Селім-Гірея до гетьмана Петра Дорошенка з вимогою новин про те, яка частина козацького війська залишається вірною П. Дорошенкові

Стб. 119: В листѣ Селім Гирѣа хана³⁶ к Петрѣ Доро // стб. 120: шенкѣ написано.

Какъ мы счастливѣ рѣшили и с Перекопи, а люди ваши наперед отпѣстили есмы, и сами с войски нашими. Такъ ж Сердаим паша³⁷ братъ нашъ с вѣйски тѣрског салтана слѣчас для ѡспокоенія ѡкраины и ѡсовѣтовав во всемъ к вѣрности твоей вѣдомо ѡчина, и вы какъ ѡказ вамъ и намъ ѡт салтанова величества бѣдет, и по томѣ исправляти бѣдемъ, а от вас сторонних вестей нимало несомнас чтѣ ни бѣдет дѣлатца, кто вамъ инем есть неприятель, и которые войска казацкіе // стб. 121: сѣтъ в послѣшаний, и чтѣ дѣтца в вашем родѣ, дабы есте к Сердаим пашѣ, такъ ж и к намъ о всемъ вѣдомо ѡчинили, вѣрности твоей прилѣжно жедаемъ, с Серкомѣ атаманомъ кошевѣм в каком приатстве прибываете, о всемъ достаточно ѡвѣдомите, при млсти высочайшаго Бѣа промышляти ѡ томъ бѣдемъ, дабы ѡт неприятелѣ ѡкраина во всякомъ кокѣ была, а нѣе как прилѣжнѣе вѣрности твоеи ѡт Гѣа Бѣа доброгѣ здоровѣя жедаемъ, а которые ни есть люди наши при тебѣ живѣтъ чтоб ихъ нимало недѣржа отпѣстили к намъ.

Годѣ и мѣца и числа ненаписано. Селім Гирѣи ханъ рѣкою.

РГАДА. Москва, ф. 124, оп. 1 (1670), № 25.

³⁵ Хоча переклад листа недатований, змістові маркери, як-от повідомлення про Мустафу-агу та подарований султаном кафтан дають змогу датувати його груднем 1668 р. Зокрема, про цей невідомий досі лист, доставлений гетьманові П. Дорошенку в лютому 1669 р., згадує М. Крикун. Див.: Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року.— С. 125.

³⁶ Кримський хан Селім-Гірей (1671—1678).

³⁷ Вірогідно, сердар (головнокомандувач) османського війська.